

УДК 94(477.7):316. 334 56 «20»

Сергій Водотика,

*д. і. н., проф.,
професор кафедри історії України та методики викладання
Херсонського державного університету*

Людмила Савенок,

*к. і. н., доц.,
доцент кафедри науково-природничої підготовки
Одеського національного політехнічного університету*

МІСЬКИЙ ПРОСТІР, ДЕКОМУНІЗАЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті аналізується зміна міського топонімічного простору Херсона в процесі декомунізації як відображення специфічної багатопланової локальної історичної пам'яті херсонців. Чільне місце приділено формуванню локальної історичної пам'яті мешканців міста через призму його історичної специфіки. Автори стверджують, що в своє перше 20-річчя Херсон не лише був центром військового кораблебудування на півдні Російської імперії, а й виконував функцію вітрини Новоросії, яку прагнула створити імперія на завойованих землях Південної України після ліквідації Запорозької Січі як природного конкурента колонізації українського Степу. Саме цей період сформував імперський шар історичної пам'яті значної частини херсонців. В радянські часи він був доповнений радянсько-російськими трендами. Так склався і досі панує у свідомості пересічного жителя українофобський шар історичної пам'яті. Процес декомунізації має створити умови для утвердження національної української історичної пам'яті, до чого слід залучити місцеві державні органи, громадські структури фахівців-істориків і всіх небайдужих до долі України.

Ключові слова: міський простір, Херсон, декомунізація, топоніміка, локальна історична пам'ять.

Загальновідомо, що колективна пам'ять проявляється, серед іншого, у зведенні пам'ятників і назвах вулиць. Вона має свій просторовий вимір, причому міста мають свої власні культури пам'яті. При цьому історична пам'ять у значній мірі залежить від соціально-політичної сегментації суспільства, в даному випадку міської громади. В процесі останньої хвилі декомунізації, зокрема в ході реалізації норм Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режиму та заборону пропаганди їхньої символіки», доволі чітко проявились непорозуміння, до протистояння включно, носіїв різних шарів історичної пам'яті херсонців. Ліній протистояння було кілька і всі в статті проаналізувати важко.

Зупинимося на одній: українське – російськофільське. Насправді такого «чистого протиборства» в публічному дискурсі майже не відбувалось. Скоріше мова йшла про прихильників повноцінної чи поверхової реалізації норм закону, захисників і противників радянського тощо. Це протистояння проходило під гаслами, що лише затьмарювали його головну лінію, типу «не на часі», «де взяти гроші», «кому від цього буде краще» тощо. Звичайно, принаймні поки що, Херсону далеко до Харкова з його «символічними змінами», про які йдеться у відповідній публікації¹. Декомунізація Харкова висвітлила кілька регіональних і загальноукраїнських проблем. Головна з них – відсутність згуртованості й активності патріотично налаштованих істориків міста. Так, серед істориків Харкова було, є і буде чимало як патріотів, так і російсько орієнтованих. Згадаємо хоча б запальні виступи харківських істориків-депутатів, ніби і демократів, проти запровадження національних символів у якості державних, чи погрозу: «Від Харкова їхати одну ніч хоч до Москви, хоч до Києва і, якщо не буде поступок з боку Києва, то поїдемо до Москви». Очевидно, для існування таких настроїв серед науковців є чимало об'єктивних і суб'єктивних підстав – традиції, виховання, негаразди і труднощі Української революції. Водночас правдою є й те, що патріотичні історики не зуміли виробити і прищепити своє бачення міської та української історії, національне розуміння історичної пам'яті. А вже все інше було для чинного мера Харкова справою адміністративно-бюрократичної і демагогічної технології, якою він володіє набагато краще за науковців. Тому й зусилля Харківської топонімічної групи виявились марними.

Більшість херсонців, аполітичних, зайнятих повсякденними проблемами, проявила індиферентність до питання перейменування вулиць міста. На громадські слухання збирались заполітизовані громадяни, переважно похилого віку, що своїм скептичним, скажімо так, ставленням до всього нового створювали «фон», яким прагнули скористатись реальні гравці на полі декомунізації. Не впевнені, чи діяли останні свідомо, але це суті справи не міняє.

Отже, що є реальністю в історичній пам'яті Херсона? Очевидно, це кілька шарів. Перший умовно можна назвати російським або новоросійським, другий – радянським і українофобським, третій – власне українським. У 1950 – 1980-і роки перший і другий шари значною мірою поєдналися. І для цього, причому саме в такій послідовності, є об'єктивні та суб'єктивні фактори, межа між якими доволі умовна. В історичну пам'ять міста укорінені об'єктивно-історичні фактори. Назвемо деякі «реперні точки», що обумовлюють історичні умови формування історичної пам'яті херсонців.

Передусім зауважимо, що потребує перегляду концептуальний погляд на історію Південної України. Йдеться про запровадження територіальної або часово-просторової парадигми замість національної щодо історії України, взагалі, та Південної України, зокрема, про що писали О. Пріцак, Я. Дашкевич, О. Галенко. У даному випадку мова йде про те, що південь не відноситься до первісного територіального ареалу України, тому що південні степи

¹ Тахтаулова, М. (б.д.). Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи. Retrieved January 4, 2017, from http://historians.in.ua/inde-php/en/istorya_i_pamyat-vazhki-putaniza/1870-marid-takhtaylova.

залюднювали кочовики (від кіммерійців до ногайців), а причорноморське узбережжя контролювали представники середземноморських цивілізацій (елліни, римляни, османи). Тому Херсонщина практично ставала частиною об'єкту української історії по мірі розселення тут предків українців. Більше того, колонізаційний потенціал українців на Херсонщині розглядався переважно як частина історії Російської імперії, яка захистила українців, повернула свої корінні землі, розбивши «поневолювачів, загарбників, розбійників» - ногайців, турків-осман, кримських татар у кінці XVIII ст.² Тим самим нам було нав'язано два міфи-стереотипи: ворожість Степу та Росія як запорука звільнення від кочовиків-розбійників, мусульман-агарян, людоловів тощо. З цього цілком логічно випливала концепція Новоросії, малоросійства, бездержавної нації, меншовартості українців.

Ці міфи зводять нанівець кілька фактів з історії Херсонщини. Так, неодноразові антропологічні дослідження доводять, що поліетнічне осіле населення Херсонщини золотоординських часів (на Херсонщині – це матеріали Каїрського могильника) складалось з аланів і нащадків сарматів при незначному впливі кочовиків (переважно половців), і відсутності слов'янського компоненту. Втім, останній мав неабиякий вплив на формування антропологічного складу населення Нижнього Подніпров'я XII – початку XV ст. Проте принципово важливе інше. Це були південні європеїди, які стали одним із джерел формування антропологічного типу українців, передусім часів Козаччини в Південній і Центральній Україні³. За часів Запорозької Січі відбувалася успішна українська колонізація Півдня України попри неоднозначність процесів (конкуренція, протистояння, взаємодія) на українсько-кримськотатарському пограниччі. Показово, що найбільш успішно вплинув на колонізацію Херсонщини союз Б. Хмельницького з Кримським ханством у 1648–1653 рр., у часи боротьби України за створення модерної Української державності⁴. А ще можна згадати лексичні, фольклорні, топонімічні, етнографічні, господарські, дієтичні, ментальні, військові і т. п. запозичення.

А що відбулось після «визволення» краю Російською імперією? Пунктиром можна позначити знищення лісів, комплексну і послідовну ліквідацію Запорозьких Вольностей та русифікацію, упослідженість українців, створення Херсону як центру імперської величі тощо. Замість європейських орієнтирів, західної цивілізації херсонці отримали роль будівельного матеріалу і гарматного м'яса для побудови Російської та Радянської імперій [5, с. 49-66].

Колонізація нашого краю Російською імперією обумовлювалась імперськими військово-політичними інтересами, передусім йшлося про завоювання Північного Причорномор'я та вирішення на користь Росії «східного питання» шляхом т. зв. грецького проекту. Досвід попередніх російсько-турецьких війн, у тому числі 1735-1739 і 1768-1774 рр., довів необхідність перетворення Нижнього Подніпров'я у стратегічну базу для захоплення щонайменше Криму і Північного Причорномор'я, а там вже і відродження Візантійської імперії під протекторатом Росії, завоювання Чорноморських проливів тощо.

² Галенко, О. (2014). Південь нагадує, що історію України час переписати. Схід і Південь України: час, соціум, простір: у 2 т. Т. 1, 54-75. К.: Ін-т історії України НАН України.

³ Литвинова, Л. (2012). Населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст. К.: Ін-т археології НАН України, 81-82.

⁴ Водотика, С. (2001). Історія Херсонщини. XIII – XIX ст. Херсон: Айлант, 21-26

За Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. Росія отримала лише вихід до Чорного моря у пониззі Дніпра – Кінбурнську косу, землі лівобережжя Дніпровського лиману, а на Дніпровському правобережжі територію між Південним Бугом і Дніпром, обмежену лінією від місця впадіння р. Кам'янка в Дніпро до лівобережжя Південного Бугу між сучасним Вознесенськом і Первомайськом Миколаївської області. І на цих землях імперії необхідно було заснувати нове місто. Через мілководдя гирл Дніпра і Дніпровського лиману та численні болота з пропасницею місце могло бути поганим або дуже поганим. Врешті, після декількох років пошуків і вагань обрали більш-менш обжите і знайоме місце, де у 1737 р. спорудили Олександр-шанець, а 19 жовтня 1778 р. – м. Херсон⁵.

⁵ (1978). Херсону 200 лет. 1778 – 1978. Сборник док. и матер. К.: Наук. думка, 25.

Отже, Херсон було засновано для закріплення завойованого та створення плацдарму і надійної тилової бази для нових завоювань. Йшлося про військово-морську верф і базу Чорноморського флоту, фортецю, морський і річковий порти. І відразу виникло питання з топонімікою. Агресія Російської імперії прикривалась пропагандою відновлення «історичної справедливості» під релігійними прапорами – мовляв, це лише відновлення Візантійської імперії, яку ненадовго захопили мусульмани. Тому й нове місто назвали Херсоном на честь візантійського володіння, як і більшість міст Північного Причорномор'я – Одесу, Мелітополь, Севастополь, Сімферополь тощо. Природно, що засновані міста не мали нічого спільного, навіть за місцем розташування, з візантійськими чи античними аналогами. Скажімо, середньовічний Херсон знаходився у межах сучасного Севастополя. Винятки лише підтверджували намагання утвердити «історичне право» Росії на Південну Україну як законної спадкоємиці Київської Русі, зокрема, збереження руської назви Керчі від киеворуського літописного Корчева.

Симптоматичним був і герб Херсона, затверджений 3 жовтня 1803 р. Це щит з чорним двоголовим коронованим імперським орлом на золотому полі. На грудях орла зображено у блакитному щитку золотий хрест з чотирма променями у верхній частині та перекладом знизу, у лапах – лаврова гілка (права) і полум'я (ліва). Хрест символізував перемогу православ'я над ісламом.

Будували фортецю, місто, адміралтейство і кораблі в істинно російсько-імперському дусі – тисячі каторжан, приписних селян, солдат, з невеликою дециєю казенних майстрів і найманих фахівців працювали в нелюдських умовах. Болотний ґрунт, пропасниця, неякісна вода та їжа, вогкі холодні землянки, виснажлива ручна праця, побої і знущання, хвороби і голод вели до масової загибелі людей. Якість будівництва була відповідною. Скажімо, 26 травня 1779 р. почалось будівництво 66-гарматного лінійного корабля «Слава Катерини», який увійшов до складу флоту через п'ять років і не виявився «славою», бо через п'ять років (замість проектних 20) був списаний «за ветхістю»⁶. Чому? Через вкрай низьку якість і продуктивність примусової праці. Для порівняння, у Великій Британії за рахунок якісної вільнонайманої праці кораблі зводились у 8 разів скоріше і на 25% дешевше, а з урахуванням різниці у терміні служби можна твердити, що Херсон і Чорноморський флот будувалися вкрай неефективно.

⁶ Водотика, С., Водотика, Т. (2014). Херсон. *Енциклопедія історії України*. Т. 10, 369-372. К.: Наук. думка.

З числа причетних до будівництва міста і флоту вже радянська влада створила «обойму» батьків-засновників, імена яких закріпили в топоніміці міста – Г. Потьомкін, О. Суворов, Ф. Ушаков, І. Ганнібал. Про останнього слід сказати більше, оскільки він найменше відомий. Що ж він зробив для нашого міста? Адже сьогодні одна з площ центру носить його ім'я.

Іван Абрамович Ганнібал (1735–1801) – старший з 11 дітей «арапа Петра Великого», закінчив морську артилерійську школу і морський шляхетський корпус, учасник російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У 1776 р. був призначений генерал-цехмейстером морської артилерії, у 1777 р. – членом Адміралтейств-колегії. У боях відзначався мужністю і хоробрістю, неодноразово нагороджений. У 1778 р. несподівано призначається командиром Херсонської фортеці та отримує доручення збудувати місто, фортецю, верф і адміралтейство. Ганнібал отримав незалежність від Адміралтейств-колегії та необмежене фінансування – за приблизними оцінками він встиг освоїти 660 тис. крб., або 1% держбюджету імперії. За час перебування в Херсоні урядовець облаштував своє помістя в 10 тис. дес. в Іванівці (нині смт Білозерка Херсонської області), а із запланованих 7 кораблів, що мали у 1782 р. увійти до складу Чорноморського флоту, жоден не був спущений навіть у Дніпро. Ревізія Адміралтейств-колегії виявила невтішний стан справ. Адмірал О. Клокачев доповідав, що кораблі лише почали будуватися, необхідних матеріалів недостатньо, використовуються вони без будь-якого обліку, значна частина корабельного лісу розкидана і згнила, замість 20 готових кораблів почалось будівництво лише 4-х. Обурена «матушка-імператриця» Катерина II спочатку хотіла «будівника Херсона» відправити на галери. Але, оскільки вона вважала себе продовжувачкою справи Петра I, а нащадки «його арапа» ніби були його спадщиною, то І. Ганнібала 20 березня 1783 р. просто відсторонили від посади і відправили у відставку. Відомим же він став завдяки О. С. Пушкіну, який був його внучатим племінником. І Ганнібал допомагав родині свого брата О. Ганнібала, який кинув дружину і дочку Надію Осипівну (мати поета) напризволяще. У 1937 р. в СРСР гучно відмічали 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна і згадали про його двоюрідного діда, назвавши засновником Херсона.

Не краща доля судилася й місту. У 1785 р. Херсон став військово-морською столицею Новоросії – в місті створили Чорноморське адміралтейське правління, що керувало флотом і військовим кораблебудуванням в Азово-Чорноморському басейні, тут діяв морський кадетський корпус, працювали близько 10 контор іноземних торгових компаній, гімназія тощо. Але вже з кінця 1780-х років стало зрозуміло, що через мілководдя гирла Дніпра і Дніпровського лиману (через них проводили кораблі лише навесні на понтонах до Очакова, де останні озброювали) і ускладнення постачання лісу, заліза та інших матеріалів через Дніпровські пороги, Херсон не може бути ні центром військового кораблебудування (цю функцію перебрав Миколаїв), ні базою флоту (нею став Севастополь), ні провідним зовнішньоторговим портом (ним стала Одеса). Таким чином, вже через 20 років після заснування

Херсон, попри величезні людські та матеріальні втрати, позбувся свого військово-стратегічного значення. Лише перенесення сюди центру Херсонської губернії дозволило зберегти місто як таке. Але це був вже інший Херсон – провінційний (практично центром стала Одеса, де перебував Новоросійський генерал-губернатор), тихий, спокійний, з неквапливим містечковим ритмом життя. Від імперських проєктів місту залишилися пам'ятки архітектури та імперський шар історичної пам'яті, що остаточно утвердився вже у 1950-і роки, злившись з великоросійським поглядом на історію міста. Саме тоді в пам'ятниках і топонімах міста, краєзнавчій літературі, а головне – у головах еліти і пересічних херсонців склався відповідний «пантеон» героїв – І. Ганнібал, Г. Потьомкін, Ф. Ушаков, О. Суворов.

Не набагато краще вийшло і з радянськими проєктами перетворити Херсон на індустріально-транспортний вузол союзного значення, відкинувши здобутки 100-річного досвіду становлення міста, як регіонального річкового і морського порту, центру переробки місцевої сільгосппродукції та орієнтованої на місцеві потреби промисловості. Збудовані в роки соціалістичної індустріалізації гіганти наразі переважно не працюють, оскільки виходили не з реальних потреб регіону, а з потреб всього СРСР. Йдеться про найбільший в Європі бавовняний комбінат (його планували як переробника місцевої бавовни, експеримент вирощування якої на Херсонщині закінчився фіаско на рубежі 1960-х років), нафтопереробний, комбайновий, суднобудівний заводи, які після розпаду СРСР виявилися неконкурентними. За експертними даними, до 60% промислового потенціалу і 40% працездатного населення міста були зав'язані на ВПК. Лише деякі з радянських новобудов, створені на дійсно інноваційній основі (завод докобудування «Паллада») чи з урахуванням місцевих особливостей (наразі провідна галузь харчосмакова та переробка сільгосппродукції), вписалися в сучасне життя.

За радянський час відбулося кілька спроб зміни історичної топоніміки з метою вкорінення радянсько-більшовицької історичної пам'яті. З'явилися вулиці Артема, Бабушкіна, Баумана, Будьоного, Ватутіна тощо, не кажучи вже про традиційні для всіх радянських міст – вулиці Маркса, Леніна, Піонерська, Комсомольська тощо. До них додалися назви, пов'язані з місцевими революціонерами та російськими революційно-демократичними діячами. Чого варта, наприклад, назва вулиці в історичному центрі міста на честь відомого українофоба В. Белінського, який в якості нахлібника актора М. Щепкіна побував у Херсоні у серпні 1848 р. і залишив про наше місто злісну згадку. У 1950-і роки додалися топоніми, пов'язані з імперсько-новоросійським минулим (Суворовський район, проспект Ушакова, площа Ганнібала, вулиця Суворова тощо), що міцно злило у залізобетонний мур радянські та російські шари історичної пам'яті. Саме він став головною перешкодою для формування української історичної пам'яті.

Має Херсон ще одну не дуже привабливу рису, яка склалась з імперських часів, притаманну, на жаль, не лише йому в нашій державі. Це провінціалізм, хуторянство в оцінці реального стану

справ і найближчого майбутнього та розуміння світових трендів соціально-економічного поступу. Так, Херсон буквально «проспав» капіталістичну модернізацію. Достатньо сказати, що залізниця й одночасно перше індустріальне підприємство та електростанція з'явилися лише у 1907 р. Власне місцева еліта не хотіла міняти спокійне тихе життя в Херсоні на модерне життя з гуркотом залізниць, димом труб, неспокійним пролетаріатом. Показовим у цьому контексті є пасаж Херсонського губернатора на початку ХХ ст. про те, що він не дасть псувати вигляд губерньського міста жахливими трубами заводів. І сьогодні в значній мірі і влада, і бізнес воліють вдихнути «нове життя» у застарілі галузі. Очевидно, що такі помилки набагато гірші, ніж злочин, – у вірності цієї сентенції можна покласти на В. Черчиля.

Природно, що в історії міста радянських часів проявились всі трагедії комуністичного експерименту – голодомори (особливо жахливим для Херсона виявились 1922-1923 рр.), сталінські репресії, розстріли, переслідування дисидентів тощо. Проте, в міському просторі – пам'ятниках, геонімах, самому дусі – продовжував панувати імперсько-більшовицький тренд при практичному ігноруванні української національної пам'яті (можна згадати радянський варіант пам'ятника Т. Шевченку, меморіальні дошки на честь українського культурно-просвітницького і громадсько-політичного товариства «Українське товариство «Українська хата» та діяча українського руху та УНР Андрія Конощенка (А. Грабенка), пам'ятник жертвам тоталітарного режиму, який встановили у 1992 р. на місці масових розстрілів жертв сталінізму, а згодом долучили хрест на згадку про померлих від Голодомору 1932-1933 рр. в Україні).

Отже, на вимогу Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» міський голова В. Миколаєнко своїм розпорядженням від 17.07.2015 р. № 517 створив робочу групу Херсонської міськради з питань його реалізації. Попри певні нюанси роботи цієї групи (одних членів запрошували на засідання, а іншим про них навіть не повідомляли), вона напрацювала свої пропозиції. А далі починається звична бюрократична інтрига.

Міський голова під котраверсійним гаслом «повернути історичну спадщину» по-суті спробував максимально можливо закріпити імперську складову історичної пам'яті, нехтуючи при цьому думкою громадськості (за армійським принципом вирішення проблеми бані шляхом її ліквідації) і спираючись при цьому на «поради» кмітливих чиновників. І хоча В. Миколаєнко уособлює проукраїнські сили і не схожий на харківського колегу Г. Кернеса, але рішення щодо перейменування вулиць міста виявились дещо подібними. Так, у своєму розпорядженні № 80-р «Про виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» від 19.02.2016 міський голова Херсона посилається на «історичну самобутність, багатонаціональний і політкультурний склад населення міста, пропозиції громадських обговорень, численні звернення громадян, громадських

⁷ Україна, Херсонська Міська Рада. (2016). Розпорядження міського голови від 19.02.2016 р. № 80 «Про виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні за заборону пропаганди їхньої символіки». Херсон, Україна. Retrieved January 4, 2017, from www.city.kherson.ua/act_search/1

об'єднань міста, представників духовенства»⁷, що має дуже неоднозначний зміст.

Про яку «багатонаціональність» йдеться, якщо за переписом населення 2001 р. в Херсоні налічувалось 75,7% українців при їх зростанні за 1989 – 2001 рр. на 15%, а за 1850 – 2001 рр. у 1,9 разів, залишається невідомим. Щодо апелювання до історичних традицій, то про це вже говорили, залишається лише додати, що Херсон, на жаль, був оплотом русифікації практично протягом всієї своєї історії. Під «представниками духовенства» очевидно мається на увазі промосковська УПЦ МП, яка й досі практично безроздільно панує в місті, а не ті українські церкви, які підтримують українську державницьку позицію. Що таке «політкультурний склад населення» розуміють, напевне, тільки міські чиновники. Отже, за таким ритуальним вступом у розпорядженні ховається «сором'язливість» щодо того, що декомунізація передусім передбачає формування української національної пам'яті і саме в цьому дискурсі варто оцінювати всі інші складові. Сумне передчуття посилилось від того, що розпорядження підписав в. о. заступника міського голови С. Черевко.

Тепер щодо безпосередньо перейменувань геонімів. Вони містять низку двозначностей і незрозумілих поступок-реверансів у бік «обивателя з невисоким рівнем освіти і культури, вихованого в радянсько-імперському дусі». Так, одну з центральних площ Героїв Сталінграду, де до заборони Компартії комуністи проводили свої заходи, перейменували у невизначену «Площу Героїв». Вулиця Декабристів - тепер Рішельєвська, тобто замість російських заколотників-українофобів маємо будівника Новоросії. Формально – повернуто історичну назву, а фактично – знуцання над українською історією і пам'яттю. Аналогічна ситуація з поверненням вулиці Комунарів «історичної назви» Воронцовська на честь Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора у 1823–1854 рр. М. С. Воронцова. До його «подвигів» слід віднести етнічні чистки на Кавказі (у 1844–1854 рр. князь був намісником на Кавказі та головнокомандувачем Кавказького корпусу), про що згадував Л. Толстой в повісті «Хаджи-Мурат» і що може вітатися лише в Москві адептами імперських зазіхань. А Україна ж розраховує на допомогу Кавказу, в т. ч. наразі Грузії й Азербайджану, не кажучи про чеченців з числа противників В. Путіна у складі української армії в зоні АТО. До того ж ім'я державного і військового діяча Російської імперії вже зафіксоване на карті Херсонщини – це смт Нововоронцовка і Нововоронцовський район. Невже цього замало для царського сатрапа, хай навіть прогресивного у великоросійському історичному дискурсі.

Неприпустимим здається перейменування другої за значенням в місті вулиці в Потьомкінську під вже знайомим приводом «повернення історичної назви». Антиукраїнські діяння Г. Потьомкіна стали аксіомою, а за участь князя в заснуванні Херсона йому віддано належної шани – в центрі міста першому імперському генерал-губернатору Новоросії був відновлений в роки незалежної України пам'ятник. До речі, промотором цієї акції був попередник чинного міського голови В. Сальдо, за рішенням якого пам'ят-

ник О. Суворову було перенесено «на краще для огляду місце», відновлено церкви для УПЦ МП. З таким розумінням історичної пам'яті він цілком закономірно закінчив свою політичну кар'єру у таборі «двічі несудимого» В. Януковича. Дивне розуміння історії херсонськими можновладцями вже стало предметом критики центральної преси⁸.

⁸ Брехуненко, В. (22-28.05.2015). Виправдовування топонімією. *Український тиждень*, 20(382).

Може тягар і фейк імперської величі є спадковою хворобою херсонських можновладців? А може вони не знають про роль топоніміки у виборі цивілізаційної моделі розвитку? На відміну від них в успішних на сьогодні пострадянських і постсоціалістичних країнах, в т. ч. слов'янських (Словенія, Хорватія, Чехія, Польща, Словаччина і т. д.), правильне розуміння національної історичної пам'яті стало запорукою вибору західного демократичного цивілізаційного шляху. Історичний досвід переконливо свідчить (згадаємо хоча б досвід повстання в США чи подолання системної соціально-політичної кризи у Франції кінця 1950-х років та повоєнній Японії), що ніщо так дорого не коштує суспільству, як роздвоєність свідомості та брак почуття самодостатності. Навіть В. Ленін, праці якого свого часу міський голова і деякі його радники вчили у вишах, застерігав про неприпустимість ідеологічних компромісів. Отже, збереження імперських російських топонімів означає для міста і його громади відмову від власної історії, перетворення з суб'єкту на об'єкт історії.

⁹ Оленковський, М. (2015). Історичні постаті та історичні події у майбутніх назвах вулиць Херсонщини. Херсон, 9.

Особливо прикрим є те, що робоча група пропонувала й обгрунтовано обстоювала іншу замість Потьомкінської назву. Скажімо, на честь пов'язаного з історією краю кошового Костя Гордієнка, який упокоївся на Кам'янській Січі на Херсонщині⁹. Природно, що можуть бути й інші варіанти, але повернення князя Потьомкіна рівнозначне поверненню Новоросії та всього, що з нею пов'язано, до «русской весны» з російською армією включно.

Ще кілька нових геонімів Херсона викликають запитання. Так, чому б не назвати колишню вулицю Блюхера не Вишневою, а ім'ям військового з числа героїв національно-визвольних змагань, скажімо того ж Романа Шухевича. У даному випадку не можна послатися на «відновлення історичної назви», яке звучить як «6-а Північна». Як анекдот радянського взірця звучить і перейменування вул. Партизана Железняка на вул. Теплоенергетиків – пригадуються безкінечні радянські професійні свята як привід для рядових робітників випити, а для начальства – отримати чергові нагороди. Переобтяжені назви й Олешківськими вулицями – їх вийшло аж шість. Можна було назвати іменами запорозьких кошових з огляду на існування Олешківської Січі.

Безумно, мер і громадськість, коли чули і розуміли одне одного, зуміли знайти чимало вдалих рішень і суттєво скорегувати геонімічний простір міста в бік формування української національної пам'яті. Так, в Херсоні з'явилися вулиці імен видатних херсонських українців – Андрія Грабенка, Ілька Борщака, Олександра Русова, генерала Олексія Алмазова тощо. Вдалими є згадки про відомих місцевих підприємців (І. Гуревича, родини Вадонів), педагогів і науковців, загальноукраїнських героїв.

Отже, процес декомунізації в Херсоні продемонстрував не зовсім адекватне уявлення місцевої влади духу відповідних зако-

нів – це по-перше. А по-друге, вочевидь, що процес формування української національної історичної пам'яті в місті лише розпочинається. «Новоросія» в головах частини мешканців і міському просторі поки не зникла. Хоча більшість активних херсонців виступають з державницько-патріотичних позицій. Пригадується красномовний приклад весни 2014 р., яку намагались перетворити на «русскую весну». На мітинг на центральній площі міста прийшло декілька десятків прихильників Новоросії, підсилених місцевими комуністами за допомогою гучномовців на авто. Навпроти зібралось декілька сотень прихильників єдиної України, серед яких були люди з дітьми, собачками, з добрим гумором і упевненістю в своїй правоті. Вони прикрили собою облдержадміністрацію та своєю чисельністю і силою духу змусили перших піти. Недаремно в Херсоні сепаратисти не спромоглися на будь-які серйозні акції.

У важливій справі формування національної історичної пам'яті праці вистачить всім, хоча перш за все мова має йти про вироблення та кваліфіковану реалізацію патріотичної історичної політики. До її основних напрямів слід віднести запровадження циклу історичних свят щодо знаменних дат, подій, героїв тощо. Принагідно зауважимо, що Український інститут національної пам'яті, як центральний орган виконавчої влади при Кабінеті Міністрів України, згідно з положенням про нього натхненно займається «реалізацією державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу»¹⁰. Проте лише натхнення та завзятості в цій справі замало. Владі слід усвідомити смертельну небезпеку для майбутнього України будь-яких компромісів щодо імперської україножерської спадщини, що наче продемонстрували події в Криму і на Донбасі. Уряду потрібно розробити, а Верховній Раді України законодавчо затвердити стратегічну україноцентристську гуманітарну політику як базову запоруку національної безпеки, про що неодноразово наголошувалося авторитетними громадськими діячами¹¹.

Щодо власне Херсона і Херсонщини, то потрібно залучення місцевих кваліфікованих, патріотичних та авторитетних спеціалістів - істориків, політологів, соціологів, соціальних психологів тощо, створення відповідних регіональних громадських чи державно-громадських структур, категорично відмовитись від глобалізації історичних поразок і неоднозначних політичних постатей, збільшення матеріального забезпечення музеїв і бібліотек, налагодження належної охорони історико-культурних пам'яток. Природно, що не може бути повернення до радянських методів, а робота передусім щодо пропаганди має бути дійсно українською в широкому сенсі. Найдієвішим засобом має стати залучення широких кіл небайдужих істориків і краєзнавців. Держава, в першу чергу на місцевому рівні, має знайти кошти на підготовку науково-популярних видань, просвітницьких проектів, в т. ч. на місцевих телеканалах тощо. Можливо, варто надати дорадчо-контролюючі функції установам НАН України, зокрема Відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, реалізація яких допомогла б провінційним науково-педагогічним працівни-

¹⁰ Україна, Кабінет Міністрів України. (2014). Положення про Український інститут національної пам'яті. Загверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684. Київ, Україна. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.memo.gov.ua/page/postanova-Kabinet-ministriv-ukraini-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-ukrainskii-institut-nat>

¹¹ Див., наприклад: Василенко, В. (2015). Україноцентрична гуманітарна політика – змістовна основа національної безпеки України. Заклик до Президента України. *Світ у 2016. The Economist. Український тиждень. Спецвипуск*, 143

кам спрямувати зусилля щодо формування національної історичної пам'яті молоді на державному рівні.

Конституційним обов'язком державних інституцій є підтримка інформаційного суверенітету та інформації. Заборона «ворожих голосів» в часи інтернету справі не зарадить. Потрібні нові сучасні технології та контрпропаганда. Для прикордонної Херсонщини це вкрай важливо.

Нарешті, головним важелем в руках держави є освітня політика, підготовка і перепідготовка викладачів історії. В цьому сенсі слід використати потенціал обласних інститутів підвищення кваліфікації вчителів. На їх базі для вчителів з дипломами до 1993 р. варто створити курси професійної перепідготовки терміном до 6 місяців, основну увагу приділивши саме історичним дисциплінам із залученням місцевих науково-педагогічних працівників, а не педагогіці й методиці. Доцільно повноцінно відновити викладання історії рідного краю в середніх школах: МОН має передбачити відповідні години, обласне управління освіти взяти на себе підготовку і видання відповідних підручників для учнів і посібників для вчителів. Наголосимо, що викладання регіональної історії має відбуватись під державним контролем, оскільки у попередні часи в тому ж Криму панували великодержавницькі схеми без будь-якої, навіть косметичної, правки. Скажімо, у параграфі «Республика Крым и украинско-крымские отношения в 1991 – 1995 годах» (саме так! Як рівнозначні суб'єкти правовідносин) автор книги «Крым. История в очерках. XX век», краєзнавець, учитель історії, заслужений працівник освіти Автономної Республіки Крим, директор середньої школи № 39 м. Сімферополь робить буквально такий висновок: «Анализируя развитие событий 1994 – 1995 гг., приходится, с сожалением констатировать, что Ю. Мешков и его окружение слишком неумело руководили политическим процессом в Крыму...Верхушка крымского общества, как официальная, так и оппозиционная, оказалась не на высоте своего исторического призвания, что, конечно, не могло не отразиться самым печальным образом на судьбе крымского регионализма»¹². Просимо вибачення за довгу цитату, але інакше важко зрозуміти сутність історичної пам'яті сімферопольського вчителя. В тему доречним буде згадати наступне. У 1994 р. один з авторів статті виступав перед учителями-істориками в Севастопольському міському інституті підвищення кваліфікації вчителів з лекціями щодо Московсько-українського договору 1654 р. В аудиторії було багато чоловіків квітучого віку з військовою виправкою, очевидно, колишніх військових-політпрацівників Чорноморського флоту, і вороже ставлення висіло в повітрі. Але запам'яталось інше – після лекції підійшла трохи перелякана жіночка і подякувала за розмову, якої ще не чула в Севастополі. Очевидно, що з такими вчителями-українофобами не дивна була окупація Криму 2014 р. з огляду на крилату фразу Бісмарка, що франко-пруську війну 1870 – 1871 рр. виграли саме вчителі історії.

Наступною складовою має стати історична наука. Передусім йдеться про фаховість кадрів науково-педагогічних працівників. Значній їх частині теж потрібна перепідготовка. Сьогоднішня си-

¹² Доличев, В. (2005). Крым. История в очерках. XX век. Симферополь: «Ру Бин», ЧП «Бинькин», 269

туація невтішна – Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка припинив своє існування і вже років 20 підвищення кваліфікації стало заочно-паперовим. Причому справа фаховості викладачів не вирішується сама по собі природною зміною поколінь – серед молоді теж є чимало прихильників старих підходів, бо вони легші й простіші. Отже, без фундаментального підвищення фахового рівня провінційних науковців не варто сподіватися на зміни історичної пам'яті херсонців, втім як і громадян цілої України.

Фахівці-історики Херсонщини в справі формування національної історичної пам'яті мають зосередитися на вирішенні кількох проблем. По-перше, створити власну громадську структуру для об'єднання і координації зусиль, можливо в межах загальноукраїнського проекту. Тоді можна вже більш твердо обстоювати свою позицію перед місцевою владою. По-друге, готувати фахові науково-популярні праці з історії краю. Поки цю важливу справу опанували журналісти, письменники, краєзнавці. Херсонським історикам варто уважно вивчити існуючі в демократичних країнах технології виховання патріотизму, критично їх проаналізувати і залучити те, що може стати в нагоді. Скажімо, в США існує культ прапора, більшість американців вивішують національний прапор вдома, на власному автотранспорті. В Херсоні є в цьому плані чимало резервів, хоча державних прапорів помітно побільшало з євромайданівських часів, але «пик» популярності минув. Очевидно, що слід розробити методичні посібники для учителів з історії походження і функціонування національно-державної символіки. На жаль, і на сьогодні самі учителі та учні мають далеко від наукового уявлення про українську державну символіку. Слід більше уваги звернути на вивчення військової історії краю, зокрема російсько-турецьких війн 17 – 19 ст., подій Другої світової війни. В літературі з цих питань існує чимало «білих» плям, «чорних дірок» і міфології. Найбільш пекучими з них є питання перебігу національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., оборони Херсону у серпні 1941 р., руху Опору, визволення Херсону радянськими військами 13 березня 1944 р. Безумовно, варто також з позицій нової парадигми вести мову про військове мистецтво степовиків, Ольвійського полісу тощо. До речі, про дієвість виховання патріотизму через вивчення минулої військової звитяги переконує польський досвід.

У Польщі значної уваги надається вивченню національно-визвольної боротьби, і тут перед херсонськими істориками практично незорана цілина. Передусім це стосується подій Української революції 1917 – 1921 рр., і хочеться сподіватися, що місцева влада на виконання Указу Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1920 років» надасть підтримку історикам. У повній мірі це стосується і положень Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX ст.».

Історикам варто розпочати фронтальне дослідження колективної та історичної психології херсонців за матеріалами Держав-

ного архіву Херсонської області, залучаючи студентів-істориків. Це допоможе краще врахувати специфіку формування національної історичної пам'яті в місті.

Мають історики висвітлити в першочерговому порядку актуальні для Херсона і всієї України питання злочинів радянського тоталітаризму, відкидання нашої країни в нереальне задзеркалля, реалізуючи комуністичний експеримент, що зумовило суттєве відставання від колишніх підросійських країн (достатньо згадати Фінляндію). Для Херсону актуальним є розуміння того очевидного факту, що оскільки радянська влада використовувала великодержавний російський імперіалізм як знаряддя денационалізації українців, то декомунізація в значній мірі має дорівнювати дерусифікації.

Голосу патріотично налаштованих фахівців-істориків недостатньо. Вони пробують робити щось самотужки, але лише їх об'єднання може зарадити справі. Самого патріотизму не вистачить, що вже продемонстрували штучні спроби відродити козацтво – і якщо це було зрозуміло з Вільним козацтвом Гетьмана Павла Скоропадського у 1917 – 1918 рр., який опирався на заможних (принаймні, самодостатніх) селян, то спроби Президента В. Ющенка зробити з нічого масовий патріотичний рух заздалегідь були приречені на фіаско. Існування такої організації у спектрі громадських структур цілком закономірно відповідає патріотичним справам. Козацтво Херсонщини робить чимало – виховання школярів, посвята на честь козацтва на місці Кам'янської Січі, історичні реконструкції тощо. Проте, поєднати козацький рух з науковою історією, а не з міфологемами, не завжди вдається.

Надання офіційного статусу об'єднанню істориків дозволить набагато ефективніше проводити професійні експертизи рішень і заходів органів місцевого самоврядування, музеїв, бібліотек, а в разі потреби й інших зацікавлених сторін – громадських організацій, шкіл, митців тощо. Тоді й патріотично налаштований місцевий бізнес з більшою довірою буде вкладати кошти у просвітницькі проекти з місцевої тематики.

Нарешті, до формування історичної пам'яті необхідно залучити місцеву громадськість. Скажімо, інтернет-проекти з історії краю, систему Малої Академії наук для школярів, конкурси дослідницьких робіт для студентів, постійні рубрики в місцевій пресі, культурні товариства національних меншин тощо.

Отже, в багат шаровій історичній пам'яті херсонців суперечливо переплелися і взаємодіють, з одного боку, - радянські, радянсько-імперські, імперсько-російські, а з іншого, - українські складові. Суттєво знизити питому вагу в міській свідомості перших і зробити домінантою українську історичну пам'ять, як складову національної самоідентифікації, треба і слід робити буквально «сьогодні на вчора». Процес декомунізації створює для цього певні умови. Справа за використанням тих можливостей, що є. Формування національної історичної пам'яті – це чи не найважливіша складова революційних змін в Україні. Політична й етнічна українська нація без адекватної вимогам часу історичної пам'яті залишається вразливою перед інформаційною війною північного

сусіда (та й не лише його), яка найближчим часом буде лише заго-струватися і в осяжному майбутньому не припиниться. Але справа не тільки в цьому. Без національної історичної пам'яті активної частини українського суспільства буде, очевидно, складно або й взагалі неможливо модернізувати Україну і забезпечити їй гідне майбутнє.

References

- (1978). Hersonu 200 let. 1778 – 1978. Sbornyk dok. i mater. K.: Nauk. dumka.
- Brehunenko, V. (22-28.05.2015). Vypravdovuvannja toponimijeju. Ukrai'ns'kyj tyzhden', 20(382).
- Dolychev, V. (2005). Крым. Ystoryja v ocherkah. XX vek. Symferopol': «Ru Byn», ChP «Byn'kyn».
- Дув., napryklad: Vasylenko, V. (2015). Ukrai'nocentrychna humanitar-na polityka – zmistovna osnova nacional'noi' bezpeky Ukrai'ny. Zaklyk do Prezydenta Ukrai'ny. Svit u 2016. The Economist. Ukrai'ns'kyj tyzhden'. Specvypusk, 143
- Galenko, O. (2014). Pivden' nagaduje, shho istoriju Ukrai'ny chas perepysaty. Shid i Pivden' Ukrai'ny: chas, socium, prostir: u 2 t. T. 1, S. 54-75. K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny.
- Lytvynova, L. (2012). Naselennja Nyzhn'ogo Podniprov'ja 12 – pochatku 15 st. K.: In-t arheologii' NAN Ukrai'ny, S.81-82.
- Olenkovs'kyj, M. (2015). Istorychni postati ta istorychni podii' u majbutnih nazvah vulyc' Khersonshhyny. Kherson.
- Tahtaulova, M. (b.d.). Zminy symboliv chy symbolichni zminy abo dekomunizacija po-harkivs'ky. Retrieved January 4, 2017, from http://historians.in.ua/inde-phi/en/istorya_i_pamyat-vazhki-putaniza/1870-marid-takhtaylova.
- Ukrai'na, Khersons'ka Mis'ka Rada. (2016). Rozporjadzhennja mis'ko-go golovy vid 19.02.2016 r. № 80 «Pro vykonannja vymog Zakonu Ukrai'ny «Pro zasudzhennja komunistychnogo ta nacional-socialistychnogo (nacysts'kogo) totalitarnyh rezhymiv v Ukrai'ni za zaboronu propagandy i'hn'oi' symboliky». Kherson, Ukrai'na. Retrieved January 4, 2017, from www.city.kherson.ua/act_search/1
- Ukrai'na, Kabinet Ministriv Ukrai'ny. (2014). Polozhennja pro Ukrai'ns'kyj instytut nacional'noi' pam'jati. Zatverdzheno postanovoju Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 12 lystopada 2014 r. № 684. Kyiv, Ukrai'na. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.memory.gov.ua/page/postanova-Kabinet-ministriv-ukraini-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-ukrainskii-institut-nat>
- Vodotyka, S. (2001). Istorija Khersonshhyny. XIII – XIX st. Kherson: Ajlant.
- Vodotyka, S., Vodotyka, T. (2014). Kherson. Encyklopedija istorii' Ukrai'ny. T. 10, 369-372. K.: Nauk. dumka.

Сергей Водотыка, Людмила Савенок

ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО, ДЕКОММУНИЗАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

В статье анализируются изменения городского топонимического пространства Херсона в процессе декоммунизации как отражение специфической многослойной локальной исторической памяти херсонцев.

Значительное внимание уделено формированию локальной исторической памяти жителей города через призму истории города. Авторы утверждают, что в 1775 – 1795 гг. Херсон был центром военного кораблестроения юга Российской империи. Из него пытались создать парадную витрину Новороссии на завоеванных землях Южной Украины после ликвидации Запорожской Сечи как конкурента колонизации украинских степей. Именно этот период сформировал своеобразный имперский слой исторической памяти значительной части херсонцев. В советское время он был дополнен советско-российскими трендами. Так сложился и до сих пор доминирует в сознании херсонского обывателя украинофобский слой исторической памяти. Процесс декоммунизации должен создать условия для формирования национальной украинской исторической памяти, в котором должны взять участие местные органы власти, общественные организации, специалисты-историки и все неравнодушные к судьбе Украины.

Ключевые слова: городское пространство, Херсон, топонимика, декоммунизация, локальная историческая память.

Sergiy Vodotyka, Ljudmyla Savenok

URBAN SPACE, DECOMMUNISATION AND THE PROBLEMS OF HISTORICAL MEMORY

The author analyzes the changing of toponomical urban space of Kherson what was a result of the implementation of so-called dekomunizational laws (adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in 2015 as the Euromaidan echo). This process reflects the multi-local historical memory Kherson consisting Great imperial, Soviet (the dominant) and the Ukrainian National layers. Prominent attention authors devote to the process of forming historical memory through the prism of the main stages of its history. The authors argue that in its first 20th anniversary, despite its far from desirable for Empire geographical location, was not only military shipbuilding center in the south of the empire. Kherson also served as a kind of showcase of New Russia. However, this period in the history of the city led to further establishing of imperial-Soviet layer in historical memory. Therefore, there is still dominant anti-Ukrainian layer of historical memory in the mind of the average resident of the city. Decomunisation process should create conditions for the development of national Ukrainian historical memory, to which should be involved local public authorities, public bodies, experts and historians.

Keywords: urban space, Kherson, toponymy, decomunisation, local historical memory.